

Едуард МЕЛЬНИК
Кам'янець-Подільський

ВИДАВНИЧА СПРАВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ

Стан української школи в період національно-визвольних змагань безпосередньо залежав від забезпечення її необхідними підручниками, посібниками та відповідним приладдям. Особливо великого значення вирішенню цієї проблеми надавало Міністерство народної освіти.

З приходом до влади Директорії в Україні воно розробило величезний план видавництва у державному масштабі для забезпечення шкіл усіх ступенів, усіх закладів позашкільної освіти, а також відповідний законопроект про асигнування на це 50 млн. крб.¹ Тоді ж рада Міністрів і Директорія ухвалили цей законопроект і асигнували Міністерстві 30 млн. крб., “на початок видання підручників, книжок для шкільних і інших книгарень, таблиць та іншого приладдя для шкільної та позашкільної освіти”². А це дало можливість поширити діяльність Видавничого відділу при Міністерстві, організувати справу придбання паперу та друкарень, а також замовлення відповідних рукописів необхідних підручників.

В той же час Міністерство народної освіти не зважаючи на прийняті відповідні заходи, не могло повністю самостійно забезпечити надзвичайно велику потребу в шкільних виданнях. Це пояснюється тим, що по-перше, потрібні були підручники для всіх типів шкіл України, по-друге, виникали великі технічні перешкоди різного характеру, що вимагало необхідного поділу праці і координації всіх сил, які працювали на ниві української культури.

З огляду на це, Міністерство звернулося до губернських і повітових народних управ, Учительських Спілок, Просвіти, українських видавництв та кооперативів з проханням допомогти йому в забезпеченні школи необхідною навчальною літературою, зобов'язавшись в кожному окремому випадку надавати необхідну їм матеріальну допомогу з видавничого фонду³.

Значну роль відігравали в вирішенні даної проблеми місцеві органи самоврядування. Наприклад, Подільська губернська народна управа, приступаючи до організації цієї досить складної справи, уже в кінці 1918 р. відкрила в м. Кам'янець-Подільському спеціальний видавничий відділ, який приступив до видання шкільних підручників.

За період з вересня 1918 р. по лютий 1919 р. видавничий відділ в надзвичайно складних умовах, зокрема без відповідних фахових сил, без власної друкарні, необхідних капіталів, зумів видати 444800 різних книжок для народних шкіл і книгарень, на суму 1540090 крб.⁴ Назви їх були досить різноманітні, зокрема: “Ярина”, буквар Воронця, “Стежка додому” читанка для 1 гр., читанка для III і IV гр., вищих початкових і середніх шкіл (ч. II, III), “Біблійна історія Старого Завіту”, “Біблійна історія нового завіту”, “Андрій” Волошановського, український “Катехизис”, російсько-український словник, “Поділля”, “Пісні волі”, “Низка оповідань з географії” та ін.⁵ Книги, випущені видавничим відділом, користувались великим попитом, тому вони негайно розкуповувались, не повністю задовільняючи попит на них.

Виходячи з того, що Кам'янець-Подільський був у той час центром українського політичного життя, який фактично перетворився в осередок культури не лише для Поділля, а також для Галичини, Буковини, Бесарабії, Волині, Холмщини та Полісся, жителі яких регулярно зверталися з проханням забезпечити їх шкільними підручниками, видавничий відділ змушений був значно збільшити план видання книг на 1919 – 1920 рр. Однак, маючи певні зобов'язання перед школами Поділля, управа не завжди була в змозі задовольняти потреби своїх сусідів.

Так стояла справа з шкільними підручниками. Проте, стан школи полягав не лише в певній кількості і якості підручників, але й в забезпеченні їх науковою та художньою літературою якої, на жаль, не було, за винятком окремих видань. Що в свою чергу визначало важкий стан наших шкіл з боку книг для позаурочного читання.

В зв'язку з цим, Подільське Товариство “Просвіта” звернулось до Міністерства народної освіти з листом (від 22 лютого 1919 р. за № 763), в якому повідомляло, “Що незважаючи на те, що в Кам'янці є велике видавництво Подільської губернської народної управи, але воно не може повністю задовольнити громадськість Поділля головним чином через те, що випускає в основному шкільні підручники не маючи на увазі інші потрібні книжки для українського населення, тому змушують нас енергійно взятися до видавничої справи”⁶. Товариство вказало на величезну потребу у виданні творів українських та світових письменників, історичних праць з історії Поділля та м. Кам'янця.

Доречно підкреслити, що Радою Товариства “Просвіта” вже було розпочато велику справу з видання щоденної газети “Життя Поділля”, але вона не хотіла обмежитися тільки цією інформаційно-агітаційною працею. Зрозуміло, що кожне видавництво з першими кроками своєї діяльності вимагало значних коштів на цю справу. Рада Подільського Товариства “Просвіта” звернулася до Міністерства народної освіти з проханням на перших порах асигнувати в його розпорядження “для видавничої діяльності – 50000 крб. для того, щоби воно змогло почати цю необхідну справу”⁷.

У своїй відповіді до Подільського Товариства “Просвіта” Департамент середньої школи Міністерства (від 7 березня 1919 р. за №366), повідомляв, що Міністерство освіти погодився на видачу позики в розмірі 750000 крб. Він також просить терміново прибути представнику від Товариства “Просвіта” уповноваженого для заключення відповідної угоди з Міністерством.

Особливо активну участь брало у видавництві підручників, а також художньої літератури на Поділлі приватне видавництво “Дністер”, яке розпочало свою діяльність в Кам'янець-Подільському ще в 1911 р., виданням творів С. Руданського, І. Волошиновського та ін.

В 1917 р. видавництво вимушено було переїхати в Новоросійськ, де випустило дві книги Василя Стефаника “Новини та інші оповідання” й “Кам'яний хрест”⁸. У серпні 1919 р. повернувшись назад до Кам'янець-Подільського, воно переформувалося у видавництво на паях з значним капіталом та з державною допомогою, і відновило свою роботу вже під назвою Подільське видавниче Товариство “Дністер”. В цьому ж році ним були надруковані такі книжки: “Хімія”, “Електротехніка”, “Арифметика”, “Всесвітня історія” а також читанка “Просвіти”. Товариством також було підготовлено до друку ще 23 підручники. Також були видані Товариством “Дністер” для самоосвіти дві книжки “Природа та Цивілізація” – витяг з історії розвитку цивілізації в Англії – Бокля, “Халдеї” – культурно-історичний нарис⁹.

Особливою заслугою видавництва є те, що воно видало в цей час на кошти Міністерства народної освіти окремою брошурою завершений “Проект єдиної школи на Україні. Книга 1. Основна школа”, який був розроблений на завершальному етапі спеціально для цього створеною комісією, загальне керівництво якої здійснював П. Холодний в період Директорії¹⁰. А це дало можливість, за свідченням С. Сірополка здійснювати за “Проектом у 1919 р. навчання в школах Поділля, про що так довго мріяли українці”¹¹.

Видавниче Товариство “Дністер” продовжувало далі свою активну діяльність. Зокрема, згідно каталогу II видань Товариства на 1-ше квітня 1920 р., містить в собі сімдесят три назви праць, які за своїм змістом поділялися на: книжки для самоосвіти, економіка, кооперація, сільське господарство, красне письменство та інші. Так, у першому відділі було 25 назв, у другому – 9, у четвертому – 19, у п'ятому – 1.

Крім того, цей каталог поділяв кожний названий вище відділ на підвідділи – вийшли, друкуються, готові до друку, – на підставі чого можна було отримати всю необхідну інформацію відносно тих чи інших книг та підручників. Навесні 1920 р. видавництвом була випущена велика партія українських книжок, підручників (всього 150 назв)¹².

Отже, Подільське видавниче Товариство “Дністер” у своїй видавничій діяльності намагалося охопити всі сторони наукового, культурного і освітнього життя. Хоча кількісна перевага залишалася все ж таки на боці відділу підручників, що ще раз переконає нас у тому, що Товариство приділяло особливу увагу цій діяльності.

Досить ефективно діяло також кооперативне видавниче Товариство “Наука” у Вінниці, яке видало в 1920 р. такі книжки: “Основи хімії”, з ілюстраціями Краузе-Цегельського, “Методика української мови” Е.Троцюка, “Лис Микита” й “Украдене щастя” І.Франка, “Нарис історії елементарної геометрії” Фурре, “Івась музика” Г.Сенкевича, “Календар кишеньковий на 1920 р.”¹³

З появою великої кількості різноманітної літератури на книжковому ринку України виникла невідкладна потреба привести її в певну відповідну систему, щоб дати вчителям, а також діячам, які працювали на ниві народної освіти, вказівки, як її ефективно використати. Зокрема, з’явилась потреба у виданні систематизованого критичного покажчика літератури для всіх шкільних бібліотек.

У зв’язку з цим у 1919 р. відомими українськими педагогами була створена комісія, завдання якої полягало в тому, щоб критично розглядати всю дитячу літературу, яка виходила з друку. До її складу ввійшли: Я.Чепіга /голова/, С.Русова, С.Черкасенко, В.Родников, К.Любинська, Н.Писарева, Л.Донець, М.Година І, С.Титаренко¹⁴.

Завдання комісії співпадали з Міністерством народної освіти.

Після свого утворення комісія відразу ж приступила до активної праці і підготувала до видання перший випуск покажчика дитячої літератури, який нараховував 150 назв.

Всього при Видавничому відділі Міністерства народної освіти було створено і працювало десять предметних комісій: по Закону Божому, українській мові для середньої освіти, історії, природознавства, розгляду підручників для нижчих початкових шкіл, математиці, географії, французькій мові і латинській мові. На їх утримання Міністерством призначалося 116500 крб.¹⁵

Всі вони досить активно працювали, вимогливо розглядали на своїх засіданнях пред’явлені рукописи підручників, на які давались об’єктивні рецензії. Наприклад, 16 лютого 1919 р. відбулося засідання комісії по розгляду шкільних підручників з української мови для середніх шкіл України. Був розглянутий підручник професора Е.Тимченка “Українська граматика” для 3 – 4 класів середніх шкіл. З підготовленими напередодні рецензіями виступили О. Курило та Грунський. Комісія постановила, що “підручник проф. Е.Тимченка є дуже корисний як допомога для вчителя при навчанні дітей української мови.

Крім того, Міністерством народної освіти був оголошений конкурс на видання підручників для української школи. Термін подання документів було визначено до 12 січня 1919 р., а потім продовжено до 1 березня того ж року. Умови конкурсу передбачали три премії за кращі підручники. Але, незважаючи на це, подано на розгляд відповідних комісій було дуже мало рукописів, тому було визнано в цей надзвичайно складний період часу замовляти потрібні підручники без конкурсу відомим педагогам, або окремим особам, по рекомендації культурно-освітніх закладів, з видачею цим особам авансів і полегшення виконання своїх службових обов’язків, або повністю увільнення для цієї праці¹⁶.

Для того, щоб мати необхідну інформацію про видавничу діяльність в Україні, а також координувати їхню працю в необхідному напрямі, Міністерство в березні 1919 р. розіслало до губернських і повітових управ, Всеукраїнської Учительської Спілки, українського Товариства “Просвіта”, видавництв та Кооператорів анкетний лист, в якому були поставлені конкретні запитання стосовно потреб в школах необхідних підручників. Воно запрошувало їх дати на поставлені запитання відповіді та негайно надсилати анкети до Міністерства.

Українська держава, піклуючись про розвиток освіти, звертала особливу увагу як на якість друкованої продукції, так і на кількість. Для цього засновуються спеціальні заклади, зокрема: бібліографічні інститути, книжкові палати, яким доручалася ця справа.

У 1918 р. в Архівно-бібліотечному відділі Міністерства народної освіти було розроблено план організації “Української Головної Книжкової Палати”. В січні 1919 р. Радою народних міністрів було ухвалено закон про обов’язкове надсилання друкарнями, літографіями та іншими закладами 11 примірників кожного видання, що виходили в Україні, до заснованої Книжної Палати. В ній відбувалася реєстрація і бібліографічне оформлення всієї друкарської продукції. Вся робота в книжковій палаті велася за спеціальною міжнародною класифікацією. З початку 1919 р. ця організація налічувала 38 співробітників, на чолі з її завідувачем Ю.Іванівим-Меженком. Результатом її праці було ґрунтовне закладання основ української бібліографії.

Евакуація Директорії не дала змоги реалізувати всі заплановані нею заходи й продовжувати українську видавничу справу широкими державними засобами. Справа ускладнювалася ще й тим, що під час окупації української території більшовиками і білогвардійцями значна частина підручників, книг зни-

щувались. Так, комісією на чолі з відомим чорносотенцем А.Савенко був складений список 118-ти назв українських книжок, які підлягали конфіскації й знищенню¹⁷. Про зріст русифікаційної політики, яку проводили вороги української справи може свідчити книжкова продукція в Україні за 1919 р.: українською мовою видано 665 назв книжок, російською – 726, іншими – 23, разом 1414 назв книжок¹⁸.

С.Пастернак, зокрема відзначав, що “1919 р. приніс видавничій справі ще тяжчі обставини праці. Книжкова продукція почалася зменшуватися. Багато видавництв припиняє працю. А тим часом потреба в українській книжці зростала ще більше¹⁹”.

Слід зазначити, що в силу складних внутріполітичних і економічних умов в Україні, за кордоном в 1919 р. (в Празі), було засновано видавниче товариство “Закордонне українське кооперативне видавниче товариство – “Всесвіт”, ініціаторами якого були відомі політичні й громадські діячі України: професор М.Грушевський, Смаль-Стоцький, М.Река, С.Вировий, Я.Негас, Ф.Тихий, Кршичка, Хорват, Королів, Бочковський та ін.²⁰ Мета товариства полягала в тому, щоб перш за все проводити пропаганду українських класиків в перекладах на європейські мови, поширювати об’єктивну інформацію про Україну за кордоном, а також сприяти розповсюдженню кращої нової європейської літератури в Україні.

Вже на початку діяльності “Всесвіту” чеською мовою вийшло багато друкованих творів про Україну. Крім того, згадане товариство прийшло на допомогу закарпатським українцям, які в цей час стали прибувати до Праги і шукати там підтримки. З цією метою товариством “Всесвіт” була утворена спеціальна шкільна комісія, яка виробила план видань книг та підручників українською мовою для дорослих і школярів. Видавництво звернулося до чеського уряду і запропонувало йому свою допомогу в проведенні культурних заходів на Закарпатті. Члени товариства почали також співпрацю з місцевою українською громадськістю. В результаті чого в жовтні 1919 р. до Праги приїхала велика делегація карпатських українців. Її представники звернулись до “Всесвіту” з проханням, щоб надати їм допомогу в складанні шкільного плану, видавництві підручників для середніх шкіл Закарпаття, а також в організації виходу українських часописів. Всі ці вимоги делегації карпатських українців було погоджено з товариством, члени якого в міру своїх можливостей приступили відразу ж до їх виконання.

Таким чином, товариство “Всесвіт”, тільки за невеликий період свого існування, змогло розгорнути широку видавничу і національно-культурну діяльність в Празі.

Починаючи ще з 1918 р. за кордоном діяли й інші відомі видавництва, зокрема: “Українська школа”, “Час”, “Вернигора”, “Дзвін” та ін. Так, до осені 1918 р. Варшавськими товариствами “Дзвін” і “Українська школа” було видано у Відні такі підручники й книжки: Я.Чепіга “Збірник задач”, С.Черкасенко “Початок” буквар, “Читанка” I, “Читанка” II, О.Коваленко “Практична геометрія” (ч. I, II, III), Ю.Сірий “Життя рослин” та ін. Всього 1 млн. 325900 підручників²¹.

Отже, за кордоном зазначеними видавництвами була заготовлена велика кількість книжок та підручників для українських шкіл. В зв’язку з цим видавництво “Українська школа” повідомляло видавничий відділ при Міністерстві народної освіти, що “З Відня вже відправлено п’ять вагонів книжок, чисельністю до 1 млн. примірників. Частина їх вже перейшла кордон і знаходиться на території України і в найближчі дні має прибути до Києва, решта вагонів залишається ще на території Австрії і доставка їх залежить від того, коли поновиться в цій країні залізничний рух і стихне рух революційний”²².

В січні 1919 р. директор товариства “Дзвін” інформував Міністерство про те, що прийшов вагон із-за кордону з підручниками Я.Чепіги.

Необхідно підкреслити, що проблема перевезення виданих за кордоном книжок та підручників в Україну, продовжувала залишатись і складною. Так, посол УНР в Німеччині М.Порш повідомляв С.Петлюрі, що для відправки в Україну заготовлено більше як 100 вагонів українських підручників, надрукованих за останні 6 місяців у Лейпцігу й Берліні. Багато також книжок надруковано українською мовою в Празі, Відні й Варшаві. Необхідно нашій дипломатичній місії у Варшаві увійти в порозуміння з польським урядом в справі перетранспортування більш як 200 вагонів цих книжок на територію України.²³

Відповідну роботу було проведено по перевезенню книг та підручників із-за кордону також українським посольством у Фінляндії. Зокрема, в січні 1919 р. воно повідомляло до Міністерства Закордонних справ, що “на нарадах з представниками фінляндського уряду було піднято питання про те, чи не погодиться уряд на вивіз без жодної компенсації українських книжок, якщо їх буде друковано в Фінляндії”.

З цього приводу було отримано від Торговельного відділу Експедиції Закордонних справ фінляндського Сенату відповідь, що Сенат погоджується на вивіз без відповідної компенсації українських книжок, якщо кількість їх не буде особливо велика²⁴.

Майже всі українські видавництва за кордоном друкували свої книжки та підручники за досить дешевою ціною і високою якістю, що було вигідно для держави. Серед них, заслуговує особливої уваги видана у 1920 р. біографія Головного Отамана – С.Петлюри, написана В.Корольовим (В.Старим), яка була також перекладена на французьку, англійську, німецьку, чеську та італійську мови²⁵.

Видавництвом “Час” були надруковані для українських дітей такі книжки: “Наше слово” – велика читанка В.Доги, з ілюстраціями І.Жакевича, О.Судомири, П.Коновалюка. Н.Ширшава “Війна грибів з

жуками” /ч. I, II/, казка написана віршами з ілюстраціями О.Судомири; “Дід та баба”, “Лисичка, котик та півник”, “Мати коза”, “Про дванадцять місяців”, “Була собі хата”, “Ходські погадки”, “Слов’янські казки для малих дітей”, “Оповідання з місця острова” та багато інших²⁶.

У вирішенні цієї досить важливої для української держави справи брали активну участь також губернські комісари освіти. Так, в 1920 р. Подільським комісаром освіти М.Льїнським, при самих несприятливих умовах роботи залізничного транспорту, особисто було привезено із-за кордону вісім вагонів книжок і підручників, на десятки мільйонів крб. Подорож за кордон дуже важко відбилась на його здоров’ї, в результаті чого він змушений був подати прохання Міністрові освіти про його звільнення від займаної ним посади.

Всього ж до листопада 1919 р. в УНР було опубліковано 200 назв підручників українською мовою, весь тираж яких становив більше 10 млн. примірників. Загальна кількість книжкової продукції в 1919 р. складала 1414 назв книг, з них 665 – українською мовою а в 1920 р. – відповідно 860 і 457²⁷.

Таким чином, розгляд архівного матеріалу показує, що в період існування УЦР Директорії, Української держава багато зробила для забезпечення української національної школи необхідними підручниками та посібниками. Але через складні політичні умови, у яких знаходилася УНР, повністю задовольнити зростаючі потреби української школи держава ще не могла.

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) – ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 168. – арк. 17.

²Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920. – С.114.

³ЦДАВОУкраїни.– Арк. 34 зв.

⁴Там само. – Арк. 24

⁵Там само. – Арк. 24 зв.

⁶Там само. – Арк. 22.

⁷Там само. – Арк. 22 зв.

⁸Наш шлях. – 1920. – 26 травня.

⁹ЦДАВОУкраїни. – Ф. 2582. – Оп. 1 – Спр. 172. – Арк. 43.

¹⁰“Проект єдиної школи на Україні. Книга I. Основна школа”. – Кам’янець-Подільський, 1919.

¹¹Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С.158 – 159.

¹²Наш шлях. – 1920. – 28 березня.

¹³Там само. – 10 червня.

¹⁴ЦДАВОУкраїни. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 21.

¹⁵Там само. – Арк. 15.

¹⁶ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 34 зв.

¹⁷Україна. – 1919. – 19 жовтня.

¹⁸М.Г.Кукурудзяк. М.М.Собчинська. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам’янець-Подільський, 1997. – С.110.

¹⁹Пастернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920. – С.115.

²⁰Україна. – 1919. – 11 листопада.

²¹Там само. – 30 жовтня.

²²ЦДАВО України. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 3.

²³Наш шлях. – 1920. – 13 травня.

²⁴ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 4.

²⁵Наш шлях. – 1920. – 10 червня.

²⁶Там само.

²⁷М.Г.Кукурудзяк. М.М.Собчинська. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам’янець-Подільський, 1997. – С. 110.